

Hálek starý a nový: kapitola z environmentální estetiky

Martin Tomášek

prof. Jaroslavě Janáčkové

*Jest nám časem nepochopitelno, jak dávný člověk mohl mluvit se zvířaty.
Staňme se dětmi a porozumíme opět všemu.* V. Hálek

Macharově stati z roku 1894 iniciující druhou, tentokrát už nikoliv jen kritickou, ale literárněhistorickou fázi „bojů o Hála“, jež chtěla definitivně stanovit básníkovu místo ve vývoji české poezie, nelze upřít pronikavost. Vedle řady děl umělecky odvozených v jeho tvorbě nachází i práce osobité a podstatné, jakými jsou sbírky *Balady a romance*, *V přírodě* nebo *Pohádky z naší vesnice*. Z próz vítá zejména povídku *Na statku a v chaloupce*, všímá si proměny vypravěčské perspektivy naznačenou posledními texty. Fejetonům sice nepřiznává ducha a vtip, zato však vnímá jejich citovou hodnotu. Hálkovy cestopisy se podle něj zase vyznačují plasticitou a čtivostí, mezi nimi ocenil zejména lyrický *Cestopis na Oupor*, vyznání básníkově rodné krajině. Přesně pojmenovává úhelné kameny básníkovy díla, jimiž jsou vzájemně spjatá příroda a láska, v nichž se prý Hálek zcela našel, vyznal se a odešel, aniž by se opakoval a zevšedněl: „Dívá se na přírodu okem dítěte. Ano. A mluví o ní jako dítě. Pozoruje a popisuje vše od ptáka až k pavouku, od stoletých stromů až k drobným kvítkům, od hřmění hromu až k zašelestění větru. Hlubších věcí nevidí. Boj o život, nepoddajnost, vzdor a nepřátelství hmoty proti životu mu ušlo. Byl idealistou. Příroda je mu největší poezí, studnici krásy, matkou moudrosti a prvním zákonem. Co proti ní, je špatné. Spravedlnost jest jen u ní, ne v paragrafech, Bůh jen v ní, ne v psaných literách a v pachtu Vatikánu. Před ní jsme si všickni rovni, ve svém lůně pohostí ona stejně kosti žebráka i krále.“ (MACHAR 1901: 42-43) To, co této čisté, až ke dnu průhledné, svěží lesní studánce schází, je podle Machara hloubka, tajemství, to, co by se jej jako čtenáře více a trvaleji dotklo. Básník je buď horským velikánem (Neruda), nebo kopcem (Hálek), první vyniká teprve zdálky, druhý se v ní ztrácí.

Dnešek nám poskytuje mnohem větší odstup nejen od básníka, ale rovněž od jeho kritika: vidíme například, že Macharův postoj k Hálkovi vychází z civilizačních hodnot, jež v průběhu dlouhého 19. století postupně nabývaly na síle i dynamice současně s hospodářskými a

sociálními změnami. Jako mluvčí umělecké moderny se bezvýhradně soustřeďuje na člověka, promýšlí kulturu, která je lidským výtvozem, je mu vlastní touha zbavit lidstvo všech pout limitujících svobodný rozvoj („*my bychom vzhůru k nebesům a ...*“). Dokonce i tehdy, vstupuje-li do přírodního prostoru, hálkovské okouzlení buď nezažívá, nebo si jej ve verších z počátku 90. let zapovídá jako naivní („*Sny... pohádky... vše bylo kdys a kdes,/ dnes hledíš na to okem malé víry –/ vše zmizelo, jen jeviště tu, les./ A člověk vstoupá nyní v chrám ten širý,/ by okřál jen pod kmeny, větvemi/ a prohnal svěží vzduch zas plicemi...*“, MACHAR 1938: 146). Že se nejedná o nic menšího nežli o radikálně jiný pohled na svět, dokazuje Macharova přisnost k básníkům, jako byl Vrchlický nebo Zeyer, nostalgicky (re)konstruujícím staré či nové mýty vyjadřující jednotu člověka a přírody. Vysněné světy včerejška mu přicházely vylhané; sám – pojímaje historii jako učitelku dneška – nerozuměl únikům ze současnosti do exotických dálav či poezie pohádek; ostýchal se uvěřit přirozenosti a citové prostotě coby měřítkům lidského štěstí; netečnost, nebo dokonce neskrývanou ostražitost vůči novým a novým důkazům lidského génia musel u svých starších kolegů pokládat pravděpodobně za projev nepochopení moderního světa, za něco iracionálního, konzervativního a škodlivého.

Podíváme-li se na Hálkův text *Mladý život* otevírající sérii jednadvaceti přírodních fejetonů (dva z roku 1866, ostatní vznikly od října 1872 do prosince 1873), najdeme v něm mj. uznání hodnoty vnímání mimolidského světa, kterou ztrácíme spolu s mládím. Autor staví většinu proti menšině, dospělé proti dětem („*Masa nepovšimne si keře více, než krejčí našeho oděvu, než povrchní turista nějakého města. [...] Masa nevědoucí, mrtvá předpokládá nevědomost i mrtvost kolem sebe; dítěti to ale obživne, keř mu nabývá významu, strom má pro ně svou historii.*“, HÁLEK 1866: 1), dnešek proti včerejšku rozumějícímu přírodě.

S Hálkovým lyrickým slohem souzněly drobné prózy Josefa Thomayera, publikované v letech 1873-75 (TOMÁŠEK 2010). Snad příslibné autorovo mládí a nebásnický, přírodovědný „původ“, snad jejich zasazení na vzdálenou Šumavu, možná to, že své texty publikoval v Lumíru jako hlavní kulturní revue a neutopil v denním tisku jako Hálek, snad jejich knižní vydání *Příroda a lidé* z roku 1880, případně doba vnímavější vůči lyrizované próze, každopádně si jimi Thomayer vysloužil vřelou reakci Nerudy („*Takhle ještě nikdo u nás o přírodě nepsal.*“, NERUDA 1880: 1) i Sládka. Ten jej dokonce vztáhl k H. D. Thoreauovi, jenž mu byl znám nejpozději v roce 1876 – můžeme se jen dohadovat, zda právě tento autor iniciující odlišné vnímání přírody neotevřel kritikovi oči, neschopné ještě před několika lety spatřovat tutéž kvalitu v textech Hálkových. Je zvláštní náhodou, že mnohé z toho, co Sládek říká o Thomayerovi, by se hodilo na jeho předchůdce a pravděpodobného inspirátora

(Thomayerem vycítěný Hálkův chlad je vysvětlitelný právě tím, že vstupoval na pole jím samým objevené a právě pěstované, THOMAYER 1917:1): „Člověk v městě odchovaný by nikdy obrazy ty napsati nemohl. Dech, který Jamotovou „přírodou“ vane, musel býti slýchán již dětským uchem a cítěn dětskou duší [...]. Městský člověk neví, co znamená to v zpomínkách z venkova do města zavátého jednotlivce: „tak a tak povídány u nás pohádky“, městský člověk neví, jak svěže, jasně, vonně ozývá se v duši, vzpomene-li si kdo na večery strávené v hloučku soudruhů na osamělých, lesem vroubených lukách, u potoků a v lesích. I ta zima má svůj zvláštní měšťákem nikdy nepocítěný dech. Dokud duše ještě bezstarostná, nejen že pozoruje vše, co kolem ní se děje, bystřeji, ona, je-li zároveň měkká, vnímavá, cítí se jedno býti s obklopující ji přírodou a slyší její hlasy, její oddechování, její radost i bol.“ (SLÁDEK 1880: 240). Závěr, že dosud jsme na svět němého tvorstva pohlíželi „z nesmírné výše“, zatímco Thomayer nás každou stránkou své knihy učí, že je roven lidskému, odpovídá Sládkovu pohledu projevenému např. v textech vytěžených z jeho americké cesty. Stejnorodý zájem Hálkův byl paradoxně zaznamenán pouze mimo hlavní proud a se zpožděním. V Kroměříšských novinách jsme našli nepodepsaný článek věnovaný autorově fejetonistice (nevšímané prý kritikou ještě více než jeho próza), fejetonistice, v níž vynikají právě texty zasvěcené přírodě, jež by vydány mohly tvořit obdobu knihy Thomayerovy: „Obrázky jeho v oboru tomto vyrovnají se úplně nejkrásnějším z básní „V přírodě“. Lví tlapa básníka Hála vyzívá z nich ze všech. Tenže hluboký, vroucí cit, jenž ohnivým žárem sálá z poezii Hálkových, prohřívá i tyto studie z přírody, totéž bystré, jakoby pod mikroskopem konané pozorování...“ (an. 1885: 1).

Ze všech zmíněných důvodů se zásadního ohlasu nemohl dočkat ani více jak dvacetistránkový *Cestopis na Oupor* z roku 1872, byť by bylo právě u něj srovnání s přístupem amerického transcendentalisty příhodnější než u Thomayerových črt. Teprve v roce 1893 vzpomíná na dávnou ouporskou vycházku J. Svátek, zatímco lokální připomínku slavného rodáka můžeme vnímat i jako projev patriotické snahy ukázat spíše než estetickou kvalitu místa jeho dimenzi paměťovou, začleňující je do kontextu národní kultury. „Prázdné chvíle trávil mladý Hálek nejraději na břehu labském v háji ostrova Sidonky, a nejmilejší jeho zábavou bývalo škádliti plavce dopravující vory po vodě. Již zdaleka poznávali vtipného klučinu, jenž na ně pokřikoval a s nímž se rádi po svém známém způsobu bavivali. 'Vida ten kluk černá, už zas tam sedí na břehu jako hastrman' zdaleka na malého čiperu pokřikovali. (...) Neminul rok, v němž by nebyl aspoň jednou navštívil Mělník a jeho okolí. Nejoblíbenějším cílem jeho výletu býval Oupor, jež tak mistrně vyličil, a Kokořín, kde znal každou skálu i sluj, 'Skála

Máchova od Háalka byla tak pokřtěna.“ (F. V. 1893: 11). Identifikace obrazu a jím zachyceného místa jsou nutným předpokladem génia loci.

Ovšemže ani Hálek se svým *Ouporem* není u nás bez předchůdců: svého čtenáře uvádí do krajiny již v roce 1835 v *Procházkách po úkolí pražském z roku Tyl*, aby mu o dva roky později ve *Slastech a strastech cestujícího Čecha. Obrazech z pruského Slezska* ve formě krátkých cestovních poznámek vylíčil cestu z Prahy do Karlových Varů, Liberce, Hořelic a Svídnice nebo v *Pomněnkách z Roztěže* z roku 1838 představil kutnohorský venkov: ve všech případech ovšem cestopisných prvků využívá hlavně jako aktualizační rámec vyprávěného příběhu. Povahou se jim blíží rovněž *Procházky po Čechách. Obrazy pocestní* z roku 1836 líčící cestu zaníceného průvodce a jeho imaginární spolupoutnice, které přibližuje rodnou zem (nedostal se ale dál než k úseku z Prahy do Kutné Hory). Podstatně méně úspěšný byl v integraci krajinných motivů F. J. Rubeš v próze *Pan amanuensis na venku aneb Putování za novelou* z roku 1841 – systematictější průzkum krásné prózy z této perspektivy nás teprve čeká. Důležitější podněty pro uvědomování si kvalit konkrétní krajiny tak přinášely pravděpodobně texty odborné: v nich byla například Šumava jako nám nejbližší „divočina“ tematizována již od konce 40. let, přičemž přírodovědná perspektiva nikterak nevyklučovala občasná subjektivizující líčení. A konečně ničivé vichřice z přelomu 60. a 70. let k ní přilákaly pozornost literátů, přičemž její širší veřejnosti právě objevenou krásu zároveň ukázaly jako nesamozřejmou a křehkou. Je možné, že právě šumavské „elegie“ publikované v Lumíru a Národních listech přivedly Háalka na myšlenku dokázat, že i místa nacházející se za našimi humny mají své osobité kouzlo (konečně estetickou hodnotu soutoku Vltavy s Labem autor podtrhuje tím, že v sobě „krásochut“ obou řek obsahuje půvaby Šumavy a Krkonoš).

Čím byl Háalkův *Oupor* ve své době přínosný? Nejen tím, že podává soustředěný obraz určité, na první pohled nenápadné krajiny, přesto obraz zaujatý, poetický a na některých místech dokonce patetický, jinde však zase realisticky střízlivý, obraz vyjadřující vlastenectví tak říkajíc vnitřní, bez nacionálních ostnů, že nás sice rovněž publicisticky vtahuje do líčeného prostoru, avšak narozdíl od zmíněných biedermeierovských prozaiků, jej vzápětí neproměňuje v pouhé kulisy inscenovaného příběhu. Hlavním důvodem je textem vyjádřené estetické uspokojení v pohledu jak na svět kultivovaný člověkem, tak i na místa existující – alespoň na první pohled – stranou jeho vlivu.

Pro literární vycházku bylo zvoleno období senoseče, jež do krajiny přivádí žence, s nimiž mohou výletníci konfrontovat své vnímání místa. Podle jednoho se zde žádná nejhezčí místa

nenacházejí, také další reaguje udiveně, řka, že se mu zde nic nelíbí „obzvláště“. Teprve když je napadne se zeptat, zda Lobkovic nevozí své hosty například k nějakým starým, vysokým dubům, třetí dotázaný přitaká a dodá, že je kníže dokonce nechal loni „omalovat“ malířem. Historička environmentální estetiky H. Librová pasáž pokládá za projev snahy demystifikovat romantický názor o emocionálním a estetickém okouzlení venkovských lidí okolní krajinou (LIBROVÁ 1988: 117). My v příslušné části textu spatřujeme rozdíl mezi jedinci s již probuzeným estetickým cítěním, kteří pobytem ve městě nabyli vzdělání a zkušeností s uměním a současně je městský způsob života zbavil existenciální závislosti na přízni či nepřízni přírody, díky čemuž získali potřebný odstup, a venkovany, pro něž jsou věci včetně přírodnin buď užitečné, a pak i dobré a ladné, nebo prakticky nevyužitelné, případně je určitým způsobem ohrožující, které v jejich hodnotovém systému nabývají záporných kvalit. To dobře ukazuje rozhovor s šafářem, který vypravěči a s ním putujícímu čtenáři rozmlouvá cestu k oněm dubům, neboť nemá smysl si je prohlížet, pakliže nejsou pokáceny a tímtéž nachystány k prodeji. Neschopnost obou stran se dorozumět ukazuje na úzké propojení myšlení a jazyka: bez schopnosti estetické reflexe není co vyjadřovat, a aniž by měl člověk k dispozici patřičná slova, není s to pochopit některé aspekty reality. V tomto ohledu se v próze setkávají obyvatelé zcela odlišných světů:

„[...]Víte, já jsem takový člověk, který má z krásných dubů náramnou radost, ale koupit je nechci. Jsem člověk, který kvůli krásným dubům v krásné krajině jde třeba několik mil cesty, ale truhlář nejsem. Jsem člověk, který vůbec miluje vše, co jest krásné, ať jest to na prodej nebo není, ale nekupuju to nikdy. Jsem člověk, který dovede se na jediný strom dívat celě odpůldne a srdcem hopkovati po něm jako ten strízlík, když probírá větvíčku za větvíčkou, ale truhlář nejsem. Jsem člověk, který kdykoliv se ptá po dubech, nikdy marně k nim nejde, ale nekupuju je; vždy si z nich něco odnáším, ale truhlář nejsem.“

Nyní se ten milý muž podíval na mne, jako by si myslil: „Co s ním; má o kolečko víc!“ A nahlas řekl: „Aha, k dubům, jen tak se podívat, už vím.“ (HÁLEK 1872: 82)

Cizinci směřující někam bez praktické pohnutky, jimž je třeba vysvětlovat cestu, ale kteří současně tvrdí, že jim bloudění nevadí, kteří se uprostřed Božího dne – sena nesena – procházejí po louce, vzbuzují pochopitelný údiv a zájem pracujících venkovanů. Do kontrastu se zde staví životní rytmus města a venkova a ukazuje relativnost pobývání v přírodě, pro někoho okamžik téměř sváteční, pro jiného nezvolený, a tudíž všední.

Oupor však autorovi poskytuje ještě jedno estetické srovnání, sice toho, jak působí krajina, modelovaná člověkem s ohledem na jeho potřeby, a prostor, jenž byl ze služby člověku zatím vynechán, prostor divoké přírody. Nejprve kochajícího se souhrou člověka a přírody: „*Za dvorem počínaly se rozstírati nejkrásnější louky vždy do kruhu aneb do polokruhu, na všech stranách vroubené listnatými vazy, duby, olšinami ap. Na lukách ženské rozhrabávaly seno, aneb je dávali do kup, jinde z kup nakládali je do vozů, na jiné louce senou teprv sekali. Bylo by veselé podívání na tu veselou práci. Kosy zvučely, hrábě v suchém seně šustily, a všude vůně až omamující. Kdyby člověk nic jiného neviděl než tyto louky Ouporu, každou jako zelený kruh, vroubený tím zamyšleným stromovím: cesta sem by stála za to.*“ (tamtéž: 77). To, co vidí, je mu srozumitelné, přehledné, obrazu je vtištěn řád a účel. Zcela jinak se cítí na prahu pralesa. Louka zastřešená dubovými velikány kryje nebe a vyznačuje se jinou, temnější barvou, těžkým vzduchem. Namísto dřívějších usměvavých luk je nyní vše jakoby prosáklé vážností, chodec je sem současně váben i se místa hrozí a představivost je doplňuje – vílami. Prodírání vysokou travou budí obavy, že zpod stovčkových dubů jen tak nevyvážnou, vyvolávající další hroživé představy: „*Ptačí zpěv tady se neozval žádný, ani cvrček nepromluvil, ani motýl se nezahoupal. Zato člověk leká se vlastního šustu a první jest myšlenka, že to šustí had. Jediným mžikem jest nám, jako bychom kráčeli tropickou prérií a nezabavíme se pomyšlení, že by tu nečítal v té houštině jedovatý plaz. Avšak nečítal tam. Přešli jsme touto lučinou, přenešenou sem ze Šumavy...*“ (tamtéž: 84). K sugestivnímu, pečlivě budovanému kontrastu kultivované krajiny a divočiny, navíc v místech, kde ji nikdo nehledal, se druží zvláštní romanticko-realistický efekt spočívající ve schopnosti otevřít čtenáři současně oči i srdce pro tajemství života a přírody, jichž si dosud nevšiml, nebo je již přestal vnímat (viz fejeton *Mladý život*), byť je má stále na dosah. Hálkův ouporský a Klostermannův šumavský prales (jeho srovnání se soudobými reflexemi mexického a mingrelského pralesa nabízíme jinde, TOMÁŠEK 2008) k sobě mají v mnoha ohledech překvapivě blízko: zvláštní tma a zvláštní ticho, proříznuté hlasem ptačího dravce nebo úderem hozeného kamene do vodní hladiny; velikost přesahující člověka, ať už se snaží změřit šířku kmene stoletých dubů nebo sleduje klidně se valící vodu téže tajemné barvy, jakou zde má tráva i vzduch; na rozdíl od Hálkovy potřeby přibližovat viděné personifikací – stromy představují „vážné mudrce“ či „aristokraty ducha“, Labe touží pojmout Vltavu v náruč, Klostermann ani tímto způsobem přírodu člověku zpravidla nepodřizuje. Jako správný průvodce nás vypravěč nakonec vyvádí z divočiny zpět do civilizace, stromy proniká sluneční svit, přibývá palouků, ticho se rozplývá ve zvucích senoseče, výletníci se opět ocitají

na prahu obou světů („*Můžeme se ještě ohlednouti, můžeme několik kroků nazpět, a tajemné to pološero již již se zase na nás dívá svýma očima.*“, tamtéž: 92). Nepřehledná a neprůhledná příroda pohlcující člověka se mění v otevřenou krajinu luk a polí, pohlednou a malebnou, zdobenou přívozem „*jako by ho vyňal z obrázku!*“ (tamtéž), jímž se poutníci pro jeho půvab a krásu obou břehů nechají převézt tam a zpět. Cesta je završena.

Nemělo by smysl Hálkovi vyčítat, že o vztahu člověka k přírodě a krajině neuvažoval jako esejista, tak jako to nevyčítáme žádnému literátu před ním a ještě dlouho po něm (umění eseje se u nás začíná pěstovat teprve na konci téhož století a Hálek byl ostatně jeho hlavním propagátorem a předchůdcem). Autorovým cílem nebylo promýšlet, ale prožívat, a k tomu mu/nám měly jeho fejetony těch včetně cestopisných, básně i prózy poskytnout příležitost. Jak s přírodní a krajinnou tematikou pracuje coby básník, jímž se cítil především, se hodláme zabývat v budoucnu. Na Hálkův *Oupor* bychom přesto zapomínat neměli, byť se mu dostalo jen skrovného a opožděného dobového ohlasu (LIER 1903: 250-252) – patří totiž nejen do kontextu euroamerických textů inspirovaných chůzí (jejich specifika viz HRBATA – PROCHÁZKA 2005), ale i – jak jsme se zde pokusili ukázat – k jednomu ze zřidel české environmentální estetiky. Neměla-li u nás nikdy na růžích ustláno, lze to alespoň do určité míry přičíst na vrub rovněž J. S. Macharovi, který se ve jménu Moderny rozhodl oslyšet básníkovu varování: *Nekamenujte proroky./ Neb pěvci jsou jak ptáci;/ kdo hodil po něm kamenem,/ k těm víc se nenavrací.* (HÁLEK 1859: 60)

Prameny

an. Hálek feuilletonista. *Kroměříšské noviny* 2, 1885, č. 37 (8. 5.), s. 1.

F. V. Hálek na Sidonce. In: *Upomínka na slavnost pětadvacetiletého trvání Sokola mělnického a na výroční slet sokolské župy podřipské na Mělníku ve dnech 19. a 20. srpna 1893.* Mělník: Jednota, 1893, s. 11.

HÁLEK, Vítězslav Cestopis na Oupor. In: HOSTINSKÝ, Otakar (ed.) *Máj. Literární almanach Umělecké besedy.* Praha: dr. Grégr a F. Dattel, 1872, s. 71-94.

HÁLEK, Vítězslav Nekamenujte proroky. In: Týž *Večerní písně.* Praha: A. Renn, 1959, s. 60.

HÁLEK, Vítězslav Mladý život. Jarní fantasie. *Národní listy* 6, 1866 (21. 4.), s. 1.

J. V. S. (Sládek) Příroda a lidé. *Lumír* 8, 1880, č. 15 (30. 5.), s. 240.

LIER, Jan Mezi Vltavou a Labem. In: FAIT, Emanuel (ed.) *Čechy. Díl 11. Rakovnicko, Slansko a Středočeské Meziříčí*. Praha: J. Otto, 1903, s. 250-252.

MACHAR, Josef Svatopluk Sonety z venkova III. Sonet o lese. In: Týž *Čtyři knihy sonetů*. Praha: Vesmír, 1938, s. 146.

MACHAR, Josef Svatopluk Vítězslav Hálek. In: Týž *Knihy feuilletonů. První: 1888–1896*. Praha: E. Beaufort, 1901, s. 42-43.

NERUDA, Jan Nové spisy naše II. *Národní listy*, 1880, č. 164 (9. 7.), s. 1.

SVÁTEK, Josef Mé první setkání s V. Hálkem. In: HRUBÝ, Jaromír (ed.) *Vzpomínky na paměť třicetileté činnosti Umělecké besedy*. Praha: J. Otto, 1893, s. 105-108.

THOMAYER, Josef Jak se stal Thomayer spisovatelem beletristou. *Národní politika*, 1917, č. 263 (25. 9.), s. 1.

Literatura

HRBATA, Zdeněk – PROCHÁZKA, Martin Musa pedestris. In: Týž *Romantismus a romantismy*. Praha: Karolinum, 2005, s. 102-109. ISBN 80-246-1060-4.

LIBROVÁ, Hana *Láska ke krajině?* Brno: Blok, 1988, 165 s.

TOMÁŠEK, Martin Tři cesty pralesem (s J. Štolbou, S. Čechem a K. Klostermannem). KLVAČ, Pavel (ed.) *Člověk, krajina, krajinný ráz*. Brno: Masarykova univerzita, 2009, s. 46-52. ISBN 978-80-210-5090-7.

TOMÁŠEK, Martin Výlety do šumavského hvozdu. Obrazy Šumavy v české předklostermannovské próze. In: STIBRAL, Karel – DADEJÍK, Ondřej – PEPRNÍK, Michal (eds.) *Kauza les: environment jako estetický problém*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2010, s. 109-133. ISBN 978-80-244-2572-6.